

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС, КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.98

В. А. Журавель

доктор юридичних наук, професор Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

ФІКСАЦІЯ ВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ: ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ

Розглянуто шляхи модернізації існуючих та розроблення нових засобів фіксації доказової інформації. Акцентовано увагу на деяких правових та організаційних проблемах, висловлено судження щодо окремих дискусійних пропозицій з досліджуваної проблематики.

Ключові слова: вербальна інформація, кримінальна справа, фіксація інформації у криміналістиці.

Рассмотрены пути модернизации существующих и разработки новых средств фиксации доказательственной информации. Акцентировано внимание на некоторых правовых и организационных проблемах, высказаны суждения относительно отдельных дискуссионных предложений по исследуемой проблематике.

Ключевые слова: вербальная информация, уголовное дело, фиксация информации в криминалистике.

The ways of modernization of existing and development of new facilities of fixing of evidential information are considered. Attention is accented on some legal and organizational problems, judgments are outspoken in relation to separate debatable suggestions on probed problems.

Key words: verbal information, criminal case, fixation of information in criminalistics.

Показання свідків, потерпілих, підозрюваних та обвинувачених є найбільш поширеними доказами по кримінальній справі, які отримуються в ході провадження такої слідчої дії, як допит. Традиційно допит вважається найбільш поширеною та ефективною слідчою дією, спрямованою на одержання вербальної доказової інформації, і від того, наскільки повно ця інформація знайде своє відображення в протоколах, залежить якість всього розслідування, а відповідно й встановлення об'єктивної істини в процесі розслідування. У зв'язку з цим нагальною постає проблема фіксації доказової вербальної інформації, модернізації існуючих та розробки нових її форм, методів і засобів.

Фіксація доказової інформації, у тому числі й вербальної, на думку біль-

шості процесуалістів та криміналістів, — це самостійний етап процесу доказування поряд із виявленням, вилученням, збереженням та оцінкою доказів [1, с. 302; 2, с. 6]. При цьому процесуалісти роблять наголос на процесуальній формі закріплення доказів, тоді як криміналісти зосереджують увагу на змістовній складовій, роблячи упор на діяльність з фіксації та засобах цієї діяльності. Так, І. В. Макаров стверджує, що фіксація в криміналістиці — це система цілеспрямованих дій щодо закріплення виявлених фактичних даних [3, с. 83]. У свою чергу, В. Є. Шабалін визначає фіксацію як діяльність певних осіб, котра виконується із додержанням процесуальних правил, за допомогою засобів та прийомів криміналістики і спрямована на збереження фактичних даних, що ма-

ють відношення до кримінальної справи [4, с. 5]. Ще більш ускладнене визначення фіксації доказової інформації пропонує М. М. Лисов, який розуміє під нею «особливу видово-типову групу дій при здійсненні діяльності з виявлення та розкриття злочинів, за допомогою яких ототожнюються і зберігаються (консервуються) атрибутивні, просторово-часові, генетичні та функціональні характеристики станів об'єктів, процесів, явищ, що викликані злочинною діяльністю» [5, с. 31].

З огляду на викладене можна дійти висновку стосовно того, що:

- фіксація доказової інформації — це система певних фізичних дій, а не суто розумова процедура запам'ятовування яких-небудь фактів, явищ, процесів;

- фіксації підлягають не всі фактичні дані, а лише ті, що входять до предмета доказування (ст. 64 КПК України), складу злочину та його криміналістичної характеристики;

- відображення об'єкта фіксації повинно відбуватися тільки у встановлених процесуальних формах;

- фіксація доказової інформації здійснюється в межах процедури, передбаченої кримінально-процесуальним законом;

- фіксація доказової інформації охоплює дії не тільки з відображення самих фактичних даних, але й дії з їх виявлення, оскільки допустимість доказів залежить від допустимості їх джерел, а також допустимості засобів і способів їх виявлення;

- фіксація доказової інформації передбачає відображення самого процесу засвідчення, тобто його умов, суб'єктів, засобів і способів, що застосовувалися, тощо. Без цього неможливо достатньо повно й об'єктивно оцінити результати фіксації.

Розглядаючи сучасний стан і перспективи розвитку такого різновиду слідчої діяльності, як фіксація доказової інформації, можна погодитися з Р. С. Бел-

кіним, що на сьогодні існують такі узагальнені форми фіксації, як: вербальна (словесна); графічна; предметна; наглядово-образна [6, с. 123]. При цьому можливі різні комбінації цих форм, наприклад сполучення вербальної і графічної, наглядово-образної і вербальної та ін.

Серед основних методів фіксації передусім слід назвати опис, моделювання, вимірювання, а засобами реалізації цих методів виступають, зокрема, при вербальній формі фіксації — протоколювання (ст. 85 КПК України), звукозапис (ст. 85¹ КПК України), кінозйомка і відеозапис (ст. 85² КПК України).

Традиційно найбільш поширеною та універсальною формою фіксації доказової вербальної інформації виступає протоколювання. Цьому, до речі, сприяє й позиція законодавця щодо обов'язку складання протоколів усіх слідчих (судових) і деяких процесуальних дій. Зазначена позиція зберігається і в запропонованих проектах нового Кримінально-процесуального кодексу України. Щодо сучасного стану реалізації такої форми, як протоколювання, то треба зазначити, що одним із недоліків можна вважати відсутність у багатьох протоколах допиту питально-відповідальної частини. Ідеться про те, що слідчі віддають перевагу обмежено складовим протоколам допиту і відмовляються від тієї їх частини, яка передбачає постановку запитань і одержання на них відповідей. При цьому сам протокол має вигляд вільної розповіді допитуваного, причому у суворій відповідності до заздалегідь сформульованих слідчим запитань, які чомусь не знайшли свого відображення в даному процесуальному документі. Як видається, це робиться слідчими навмисно, оскільки вони мають певні сумніви стосовно правильності, а інколи й законності сформульованих ними запитань. Маємо на увазі постановку заборонених законодавством нзвідних запитань, тобто запитань, у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді або

підказка до неї (ч. 6 ст. 143 КПК України).

У зв'язку з цим заслуговують на увагу розроблені в криміналістиці концептуальні підходи до визначення сутності запитання, його функцій та інформаційної структури, особливостей постановки, котрі повинні знайти своє широке запровадження в практичній діяльності слідчих органів. Зокрема, певний науковий і практичний інтерес мають запропоновані О. В. Фуніковою класифікаційні підстави поділу запитань, серед яких вона виділяє такі:

1. За ознакою допустимості:

а) допустимі; б) недопустимі.

Недопустимі запитання, у свою чергу, поділяються на:

а) заборонені:

– такі, що містять психічне насильство (погрози, залякування);

– навідні, що містять у собі очікувану відповідь;

б) неетичні (такі, що не відповідають загальноприйнятим культурним і моральним нормам).

2. За цільовим призначенням:

а) нагадувальні; б) уточнювальні;

в) контрольні (деталізуючі; викривальні).

3. За спрямованістю:

а) основні; б) доповнювальні.

4. За наявністю психологічного впливу (сфери реалізації):

а) запитання, що справляють психологічний вплив;

б) нейтральні, спрямовані на з'ясування анкетних, автобіографічних даних тощо.

5. За рівнем поінформованості співрозмовників:

а) власне запитання — поінформованість адресата більша, запитання спрямовані на доповнення інформації, що становить інтерес;

б) мета запитання — поінформованість відправника більша, запитання спрямовані на одержання інформації про самого адресата (наприклад, діа-

гностика індивідуальних особливостей формування показань, викриття неправди тощо) [7, с. 86–87].

Цікавим також слід визнати запропонований М. І. Єнікеєвим поділ запитань за ступенем зростання психологічного впливу на співрозмовника:

1) нейтральні запитання — формулювання відповідей на них повністю залежить від ініціативи допитуваної особи;

2) розділові запитання («або» — «або»);

3) альтернативні запитання, що вимагають позитивної або негативної відповіді;

4) запитання, що дають право вибору між двома відповідями, але позитивна відповідь на одне з них відповідає очікуванню того, хто запитує (запитання непрямого навіювання);

5) запитання прямого навіювання;

б) запитання неправильного змісту, розраховані на ефект так званої «пастки», які є прийомом психічного насильства [8, с. 218].

Серед напрямів удосконалення прокільної форми фіксації доказової інформації, на нашу думку, можна визнати створення трафаретів бланків протоколів слідчих дій (такої ж думки дотримуються й 82 % опитаних нами слідчих). Ідеться про опис насамперед таких об'єктів, як тіло (частини тіла) людини, труп, комп'ютерна техніка, транспортні засоби, вогнепальна зброя, сліди ніг (взуття), сліди транспортних засобів. Розробка такого роду засобів складання протоколів надасть істотну допомогу слідчому, полегшить його роботу, мінімізує наявність інформаційних прогалин. На зауваження скептиків стосовно того, що трафаретивні протоколи нібито звужують творчі можливості слідчого, зазначимо, що, по-перше, сама процедура заповнення трафаретів протоколу передбачає наявність у слідчого евристичних здібностей, а, по-друге, трафаретив-

на складова — це лише частина протоколу, в якому залишається значне місце для реалізації епістолярних здібностей слідчого.

Ще одним напрямом удосконалення вербальної форми фіксації можна визнати розробку уніфікованих умовних позначень об'єктів з метою їх опису в протоколах і відображення в схематичних та масштабних планах. Справа в тім, що до цього питання дослідники-криміналісти зверталися доволі давно, а час спливав і на сьогодні в різних галузях знань і людської практики (насамперед геодезії, архітектурі, будівництві та ін.) напрацьовані і використовуються усталені умовні позначення різноманітних об'єктів. Завдання вчених-криміналістів якраз і полягає в тому, щоб запропонувати уніфікований перелік цих позначень і запровадити його в кримінальний процес.

Окремо слід зупинитися на науково-технічних засобах фіксації доказової інформації. Ураховуючи правовий, науковий та технічний аспекти, можна погодитись з О. О. Пундою, що до науково-технічних засобів, які використовуються у кримінальному процесі, доцільно віднести всю сукупність приладів, пристроїв, апаратури, інструментів та матеріалів, що застосовуються відповідно до закону спеціально уповноваженими особами для досягнення наукового результату, який би сприяв захисту прав та законних інтересів громадян, повному та швидкому розкриттю злочинів і викриттю осіб винних у їх вчиненні [9, с. 580]. Під даними, одержаними в результаті застосування науково-технічних засобів у кримінальному процесі, науковці розуміють перенесені на технічний засіб фіксації відомості про факти, які відображаються в різноманітних матеріальних носіях, характеризуються інформаційною цінністю та сенсом, на основі яких у визначеному законом порядку спеціально уповноважені органи держави встановлюють наявність або

відсутність обставин, що мають значення для правильного вирішення кримінальної справи [10, с. 525]. Щодо науково-технічних засобів фіксації вербальної інформації, то передусім йдеться про аудіо-, кіно- та відеотехнічну апаратуру як найбільш поширені і продуктивні засоби накопичення і збереження кримінально значущих відомостей. При цьому ці відомості, трансформуючись у дані, набувають відповідного матеріалізованого вигляду, який характеризується технічними властивостями певного науково-технічного засобу.

Розглядаючи проблеми застосування науково-технічних засобів фіксації доказової вербальної інформації, зайвий раз звертаємо увагу на незадоволеність слідчих рівнем їх забезпечення цими науково-технічними засобами (за результатами проведеного нами опитування, на це вказали 68 % респондентів). На думку слідчих, науково-технічні засоби фіксації доказової вербальної інформації повинні відповідати таким критеріям, як законність, науковість, пізнавальна цінність, точність відображення, економічність, зручність у використанні, безпечність. Слідчі також зазначили, що науково-технічні засоби фіксації доказової вербальної інформації застосовуються здебільшого спеціалістами-криміналістами та прокурорами-криміналістами, а серед причин їх незастосування були названі відсутність потреб, відповідних навичок або необхідних науково-технічних засобів, а також те, що використання науково-технічних засобів в окремих випадках ускладнює організацію і тактику провадження слідчої дії. Останнє положення розглянемо більш докладно.

У даному разі йдеться про звукозапис, кінозйомку та відеозапис, які покликані служити засобами прискорення і полегшення роботи слідчого. У той же час ускладнений порядок оформлення факту застосування відео-, звукозапису при проведенні слідчих дій ви-

кликає на практиці зростання типових помилок процесуального характеру, яких припускаються слідчі, що призводить до значної втрати ефективності такої форми фіксації доказової інформації. Самі ж протоколи слідчих дій у разі застосування науково-технічних засобів фіксації містять дублюючу інформацію, що не виправдано ускладнює діяльність слідчого і викликає обґрунтовані критичні зауваження. І така парадоксальна ситуація зберігається впродовж не одного десятиліття. Так, майже 40 років тому Я. П. Нагнойний відзначав, що звукозапис має низку недоліків, тому він не знаходить і не може знайти масового застосування в слідчій практиці. І це не стільки через його недооцінку слідчими, скільки через малу ефективність, складність і трудомісткість застосування. Не становлячи самостійного джерела доказів, а будучи лише додатком до протоколу, фонограма не дозволяє повністю або хоча б частково відмовитися від письмових протоколів. Показання однієї й тієї ж особи фіксуються двічі: у протоколі і на магнітній стрічці. Це не полегшує роботу слідчого, а, навпаки, ускладнює [11, с. 72–73].

Висловлені судження актуальні й на сьогодні, оскільки це питання не знайшло свого розв'язання, а тому заслуговують на увагу пропозиції щодо розумного поєднання протоколювання та технічного запису як взаємодоповнюючих засобів доказування. Так, на думку М. Ф. Сокирана, у кримінальній справі повинен бути процесуальний документ, що містить інформацію про застосування відео-, звукозапису, а також короткий виклад основних фактичних даних, при цьому повне або часткове відтворення відео-, звукозапису після закінчення слідчої дії чи при ознайомленні зі справою необхідно здійснювати лише за клопотанням когось з учасників. Слушними також слід визнати й пропозиції вченого стосовно розширення сфери обов'язкового застосування науково-

технічних засобів фіксації доказової інформації, зокрема доповнити ст. 143 КПК України частиною сьомою такого змісту: «При допиті обвинувачених у вчиненні злочину, за який може бути призначене покарання у вигляді довічного позбавлення волі, застосовується відео- або звукозапис», а ст. 167 КПК України частиною п'ятою такого змісту: «При допиті свідка, який знаходиться в небезпечному для життя стані, або не може з поважних причин з'явитися в судове засідання, або володіє інформацією, яка має важливе значення для справи, але якому загрожують вбивством, застосуванням насильства або іншими протиправними діями, застосовується відео- або звукозапис» [12, с. 9–10].

Безумовно, реалізація цих та інших пропозицій щодо вдосконалення процедури використання звуко- та відео- запису потребує як певного законодавчого врегулювання, так і запровадження нових науково-технічних засобів спеціального призначення. З метою розв'язання зазначених проблем видаються виправданими й доцільними такі шляхи. Перший передбачає збереження існуючого процесуального порядку застосування аудіо- та відеотехніки як факультативних засобів фіксації вербальної інформації поряд з обов'язковою протокольною формою, в якій відображається у повному обсязі зміст одержаних показань, за умов істотного поліпшення організаційного аспекту цієї діяльності. Ідеться про створення спеціальних кабінетів для проведення допитів із застосуванням сучасної аудіо- чи відеоапаратури за допомогою відповідного персоналу, що б надавало можливість синхронно вести звуко- або відео- запис і роздруковувати текст протоколу допиту, тобто відродити практику роботи колишніх диктомашбюро. Це б мало дійсно високий ефект, дозволило зекономити час слідчого, полегшило процес ознайомлення з протоколами ін-

ших учасників кримінального процесу і, головне, значно активізувало практику застосування аудіо- та відеотехніки (принаймні на допитах обвинувачених у тяжких або особливо тяжких злочинах).

Другий шлях є більш новаторським і пов'язаний із необхідністю внесення змін до КПК України в частині надання матеріалам застосування науково-технічних засобів фіксації (фонограми, відеозапису) місця самостійного джерела доказової інформації, тобто здійснити їх трансформацію з факультативних в обов'язкові, основні. Це дійсно сміливий крок, але треба виходити з реалій сьогодення, які свідчать про поступову «технізацію» провадження у кримінальній справі і більш широке застосування електронної форми документів, що приведе в майбутньому до того, що сама кримінальна справа буде вестися і зберігатися не на паперових, а на електронних носіях. Тим більше, якщо засобами фіксації вербальної інформації стануть нові моделі цифрових відеокамер і плеєрів, які дозволяють записувати аудіо- та відеоінформацію на оптичні носії одноразового користування — DVD-R диски, що роблять технічно неможливим будь-яке повторне використання для запису на них нової інформації, і, отже, жодний цифровий монтаж при їх використанні так само неможливий. У таких випадках протокол допиту (чи очної ставки) буде мати довідкову спрямованість, тобто відображати умови про-

ведення даної слідчої дії, склад її учасників, відомості щодо технічних засобів, на які здійснено аудіо- або відеозапис, зокрема індивідуальний номер, що мається на DVD-R дисках, та ін.

Основний же зміст показань фіксується на DVD-R дисках, оригінали яких опечатаються, посвідчуються всіма учасниками слідчої дії і зберігаються в матеріалах кримінальної справи в недоторканному вигляді (їх можна буде розпечатувати для прослуховування або перегляду у випадках необхідності лише під час судового розгляду справи). Слідчий же мусять користуватися лише заздалегідь зробленою копією, наприклад для озвучування частини запису в ході допиту інших учасників кримінального процесу, прослуховування показань при складанні обвинувального висновку тощо. Крім того, з метою додаткового захисту як самого оригіналу, так і відповідно копії на бланк диску спеціальним маркером (DVD-R Rep) можуть наноситися посвідчувальні написи з датою запису фонограми, завірені підписами учасників слідчої дії [13, с. 38–41], а також використовуватися технології «мовного підпису» [14, с. 23], різноманітні системи кодування у вигляді комп'ютерної криптографії [15, с. 81–85] та ін.

Отже, фіксація доказової вербальної інформації як своєрідна діяльність слідчого потребує свого подальшого законодавчого, тактичного і науково-технічного вдосконалення.

Література

1. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. Т. I / М. С. Строгович. – М. : Юрид. лит., 1968.
2. Винберг А. И. Предмет, задачи и система науки советской криминалистики / А. И. Винберг // Криминалистика : учебник. – М. : Госюриздат, 1959.
3. Макаров И. В. Понятие, сущность и система методов фиксации в криминалистике / И. В. Макаров // Тр. ВШ МВД СССР. – М., 1971. – Вып. 31.
4. Шабалин В. Е. Документальная фиксация доказательств : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Е. Шабалин. – М., 1975.
5. Лысов Н. Н. Криминалистическое учение о фиксации доказательственной информации в деятельности по выявлению и раскрытию преступлений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Н. Н. Лысов. – М., 1995.

6. Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Т. 2: Частные криминалистические теории / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1997.
7. Фунікова О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці : монографія / О. В. Фунікова. – Х. : Право, 2008.
8. Еникеев М. И. Юридическая психология : учеб. для вузов / М. И. Еникеев. – М. : НОРМА, 2003.
9. Пунда О. Використання науково-технічних засобів у кримінальному процесі / Олександр Пунда // Вісн. Львів. ун-ту (серія юрид.). – 2001. – Вип. 36.
10. Пунда О. Поняття даних, одержаних у результаті застосування науково-технічних засобів у кримінальному процесі / Олександр Пунда // Вісн. Львів. ун-ту (серія юрид.). – 2000. – Вип. 35.
11. Нагнойный Я. П. Использование новой техники в следственной практике / Я. П. Нагнойный // Криминалистика и судебная экспертиза : межвед. науч.-метод. сб. – Киев : Вища шк., 1969. – Вип. 6.
12. Сокиран М. Ф. Процесуальні і тактичні питання використання звуко-, відеозапису в кримінальному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. Ф. Сокиран. – К., 2008.
13. Вандер М. Цифровая фиксация аудио- и видеoinформации / М. Вандер, А. Холопов // Законность. – 2003. – № 8.
14. Шипилов А. Авторские права в цифровую эпоху / А. Шипилов, А. Сечкин, С. Ленский // Е-РНОТО. – 2002. – № 3 (13).
15. Газизов В. А. К вопросу об использовании цифровой фотографии в расследовании преступлений / В. А. Газизов // Вестн. криминалистики. – М., 2003. – Вип. 2 (6).